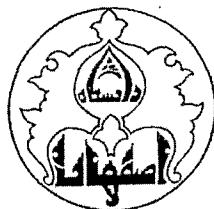


۸۷/۱۰۱۵۸
۸۷/۱۰۱۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۰۶۷۷۲



دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی و تحلیل مقایسه‌ای فرهنگ عامه در دیوان

عرفی شیرازی و کلیم کاشانی

استاد راهنما:

دکتر طاهره خوشحال دستجردی

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا نصر اصفهانی

پژوهشگر:

مریم شیری

شهریورماه ۱۳۸۷

۱۰۶۱۷۳



۱۳۸۷ / ۹ / ۲۳

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.



دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم مریم شیری

تحت عنوان

بررسی و تحلیل مقایسه‌ای فرهنگ عامه در دیوان عرفی شیرازی و کلیم کاشانی

در تاریخ ۸۷/۶/۳۰ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

امضاء	با مرتبه علمی دانشیار	دکتر طاهره خوشحال	۱- استاد راهنمای پایان نامه
امضاء	با مرتبه علمی استادیار	دکتر محمدرضا نصر اصفهانی	۲- استاد مشاور پایان نامه
امضاء	با مرتبه علمی استادیار	دکتر غلامحسین شریفی	۳- استاد داور داخل گروه
امضاء	با مرتبه علمی استادیار	دکتر محمد حکیم آذر	۴- استاد داور خارج از گروه

امضای مدیر گروه

الهی این بنده گناه آلوده چگونه شاکر درگاه جلال تو باشد؟!

نازینا! تو خود شکر خودی.

دستان چروکیده و مهربان دو فرشته زندگی ام را می بوسم. هر نفس منت پذیر دم قدسی پدر و مادر زحمتکش و با ایمانم است؛ آن دو سروش ایزدی را که پیش از هر حرف، به من "بسم الله" آموختند می ستایم.

این عضو کوچک خانه، هر چه دارد از لطف و بزرگواری خواهران و برادران عزیز و همدلی است که یار غار بودند و هستند.

سپاس می گویم او را که اصفهان را مکان آشنایی من با دوستی عزیز و خواهری مهربان قرار داد و فرشته ای به نام مرجان انتظار شبستری را بر سر راهم گذاشت. از تمام استادان گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان که خروارها خروار دانش و ادب به این کمینه شاگرد خود آموختند بی اندازه سپاسگزاری می کنم.

از سرکار خانم دکتر خوشحال دستجردی، استاد راهنما و چراغ راه این پایان نامه بی نهایت سپاسگزارم و دعای دلم شادکامی و سربلندی دو دنیای آن استاد فرزانه است. از جناب آقای دکتر نصر اصفهانی، استاد مشاور عزیز و دانشمند همراه و همدل این رساله بی اندازه سپاسگزارم.

از راهنمایان و پیشنهادهای سازنده استادان داور این رساله - جناب آقای دکتر حکیم آذر و جناب آقای دکتر شریفی - قدر دانی می نمایم.

از تمام کارمندان دانشگاه اصفهان، بویژه کارمندان بخش کتابخانه های مرکزی و ادبیات که حقها بر گردنم دارند، بی نهایت ممنونم و آرزویم بهروزی همه این عزیزان است.

از تمام دوستان دانشگاه و خوابگاه و از همه کسانی که در این سه سال لطفشان شامل حال بنده بوده، سپاسگزاری می کنم و از آن قادر ناظر اعتلای درجات روحانی و معنوی همگان را می طلبم.

مریم شیری

شهریور ۱۳۷۸

تقدیم به

شاهزاده قصه‌های مادر بزرگ که چشمها به سویش نگران است هنوز؛

و

به

گلپران زندگی‌ام

به مادرم که تجلی محبت، تجسم تمام نیکیها و لبخند آفرینش است؛

به پدرم که رنج کشیده دوران و کوه استوار در برابر هر چه طوفان

است؛

به برادران عزیزم که در زندگی دو بال اهورایی بودند بر شانه‌های

خواهر کوچکشان؛

به سه ستاره پر نور، به خواهران، همدلان و هم‌نغمه‌گان سرود هستی‌ام

که ترانه مهر را در گوش دلم سردادند؛

به همسران برادرانم که خواهران و دوستان نازنین من هستند؛

به او که رفت و از تبار آسمان بود؛

به خواهرزاده‌های عزیزم

به محمد مهدی دوست‌داشتنی

و به فرشته‌ای که تعبیر بهشتی خواب دلم بود؛

به مرجان عزیزم.

چکیده

فرهنگ عامه شامل باورها و آدابی می‌شود که ذهن و زبان مردم جامعه را دربر گرفته است. بسیاری از باورها و اعتقادات از دیرباز با زندگانی مردم عجین شده و در خون و پوستشان ریشه دوانده است. سبک هندی، عرصه بروز و نمود عناصر گوناگون فرهنگ عامه است. شعر در عصر صفوی پیوندی تنگاتنگ با فرهنگ عوام و زندگی روزمره مردم دارد.

عرفی شیرازی و کلیم کاشانی، به عنوان دو تن از بزرگترین و برجسته‌ترین شاعران روزگار صفویان و از سخن‌سرایان بنام سبک هندی (اصفهانی)، مفاهیم گوناگون فرهنگ عامه را در شعر خویش و در قالب آفرینش‌های بلاغی و هنرنمایی‌های ادبی نمود داده‌اند.

با مطالعه، بررسی، تحلیل و مقایسه فرهنگ عامه در دیوان عرفی و کلیم می‌توان:

۱- به درکی ادبی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی از شعر این دو شاعر رسید.

۲- میزان و نحوه تأثیرگذاری فرهنگ عامه را در شعر هر کدام دریافت.

کلیدواژه‌ها: تحلیل، سبک هندی، شعر، عرفی شیرازی، فرهنگ عامه، کلیم کاشانی، مقایسه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول
۱.....	مقدمه.....
۱.....	شرح و بیان مساله پژوهشی.....
۲.....	پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق.....
۳.....	اهمیت و ارزش تحقیق.....
۳.....	روش تحقیق.....
۴.....	شاهان صفوی، زبان و ادب فارسی و سبک اصفهانی (هندی).....
۷.....	حسب حال عرفی.....
۱۲.....	حسب حال کلیم.....
۱۶.....	فرهنگ عامه.....
۱۹۱۹.....	خاستگاه اصلی سبک اصفهانی (هندی).....
۲۱.....	سفر به هند.....
	فصل دوم
۲۵.....	آداب و رسوم اجتماعی.....
۲۶.....	آداب و رسوم موجود در هردو دیوان.....
۲۶.....	آداب و تشریفات شاهانه.....
۳۰.....	آداب و رسوم عمومی.....
۳۳.....	آداب، رسوم و تشریفات در دیوان عرفی شیرازی.....
۳۳.....	آداب و تشریفات شاهانه.....
۳۳.....	آداب عمومی.....
۳۸.....	آداب و رسوم اجتماعی ویژه شعر کلیم.....
۳۸.....	آیین شاهانه.....
۳۸.....	آیین هندوان.....
۳۹.....	آداب عمومی.....
۴۵.....	بزم و سرور.....
۴۵.....	بزم و سرور از دریچه شعر هردو شاعر.....
۴۶.....	عروسی.....
۴۷.....	عید.....
۴۷.....	بزم و شادمانی در دیوان عرفی شیرازی.....
۴۸.....	عروسی.....
۴۹.....	عروسی در هند.....
۵۰.....	بزم و سرور از منظر سخن کلیم.....

عنوان صفحه

عروسی	۵۱
عید	۵۵
مرگ و سوگواری	۵۵
بازتاب سوگواری در شعر هردو شاعر	۶۰
مرگ و سوگواری در شعر عرفی	۶۳
آیین سوگواری به گواهی شعر کلیم	۶۷

فصل سوم

مضامین اجتماعی	۶۷
مضامین اجتماعی شعر هردو شاعر	۶۷
مضامین اجتماعی در شعر عرفی شیرازی	۸۰
مضامین اجتماعی در شعر کلیم کاشانی	۸۲

فصل چهارم

پزشکی	۸۸
پزشکی در شعر هر دو شاعر	۸۹
بیماری	۸۹
دارو و درمانگر	۹۰
طب در دیوان عرفی	۹۱
بیماری	۹۱
دارو و درمانگر	۹۲
پزشکی در دیوان کلیم	۹۴
بیماری	۹۴
دارو و درمانگر	۹۶
بهداشت	۹۷

فصل پنجم

خرافات، اساطیر، افسانه و جادو	۹۸
افسانه و خرافات در دیوان عرفی و کلیم	۹۹
افسانه	۱۰۰
خرافات	۱۰۱
خرافات عمومی	۱۰۱
خرافات نجومی	۱۰۵
خرافات و افسانه در شعر عرفی	۱۱۰
افسانه	۱۱۰
خرافات	۱۱۲

صفحه	عنوان
۱۱۳	افسانه و خرافات در شعر کلیم
۱۱۳	افسانه
۱۱۴	خرافات
۱۱۷	اساطیر
۱۱۸	اساطیر در شعر عرفی و کلیم
۱۱۸	اساطیر ایرانی
۱۲۱	اساطیر دینی
۱۲۷	اساطیر عمومی
۱۳۱	اساطیر نجومی
۱۳۲	بازتاب اساطیر در دیوان عرفی
۱۳۲	اساطیر ایرانی
۱۳۴	اساطیر دینی
۱۳۷	اسطوره عرب
۱۳۸	اساطیر عمومی
۱۴۲	اساطیر نجومی
۱۴۲	آنچه تنها کلیم گفته است
۱۴۲	اسطوره ایرانی
۱۴۳	اساطیر دینی
۱۴۶	اساطیر عمومی
۱۴۷	اساطیر نجومی
۱۴۸	اسطوره یونانی
۱۴۸	سحر و جادو
۱۴۹	بازتاب جادو در شعر دو شاعر
۱۵۴	سحر و جادو در شعر عرفی
۱۵۸	سحر و جادو در شعر کلیم

فصل ششم

۱۶۱	دین و امور مربوط به آن
۱۶۳	بازتاب دین در فرهنگ عامه و در شعر عرفی و کلیم
۱۶۵	بازتاب مفاهیم دینی در شعر عرفی
۱۶۸	آداب و اعتقادات مذهبی در شعر کلیم

فصل هفتم

۱۷۰	ضرب‌المثل‌ها و کنایات
۱۷۱	ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌های مشترک در هر دو دیوان

عنوان..... صفحه

۱۷۲..... ضرب‌المثل و کنایه در شعر عرفی

۱۷۷..... ضرب‌المثل و کنایه در شعر کلیم

فصل هشتم

۱۸۷..... بازی و سرگرمی

۱۸۷..... بازی و سرگرمی در شعر هردو شاعر

۱۸۷..... قمار

۱۹۲..... ورزش و بازی

۱۹۳..... بازی و سرگرمی در شعر عرفی

۱۹۳..... بازی و سرگرمی در شعر کلیم

فصل نهم

۱۹۷..... روشنایی (شمع و چراغ)

۱۹۸..... شمع و چراغ (روشنایی) در شعر عرفی و کلیم

۱۹۹..... شمع و چراغ در شعر عرفی

۲۰۰..... شمع و چراغ (روشنایی) در سخن کلیم

فصل دهم

۲۰۳..... می و موسیقی در شعر

۲۰۳..... بازتاب موسیقی در شعر کلیم

۲۰۵..... حضور می در شعر عرفی و کلیم

۲۰۷..... بازتاب می در شعر عرفی

۲۰۹..... می در سخن کلیم

۲۱۱..... نتیجه‌گیری

۲۱۷..... منابع و مأخذ

پیشگفتار

این رساله، حاصل چند سال پژوهش و تدبیر نگارنده در دیوان اشعار عرفی شیرازی و کلیم کاشانی، همچنین تحقیق و تفحص در کتابها و مقالات مرتبط با موضوع پایان نامه می باشد. در زمینه های همسو با این تحقیق در ادب فارسی کارهای بسیار اندکی انجام گرفته و الگویی مناسب برای راهگشایی در دسترس نبوده؛ از این رو شکل و قالب کلی تحقیق، همچنین فصل بندی و عنوان گذاری مطالب تقریباً ابتکای و جدید است.

در این رساله، از دیوان ابوطالب کلیم همدانی، به تصحیح آقای محمد قهرمان استفاده شده است. این دیوان حدود ۱۰ هزار بیت شعر دارد.

در مورد دیوان عرفی شیرازی ذکر این نکته ضروری است که در ابتدا با توجه به نایب بودن دیوان اشعار این شاعر بزرگ در بازار، از کلیات عرفی شیرازی، به تصحیح آقای غلامحسین جواهری موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان استفاده شد و مراحل یادداشت برداری به طور کامل انجام پذیرفت. این کلیات حاوی ۸۶۹۶ بیت شعر است. پس از مدتی، دوستی بسیار عزیز کلیات عرفی شیرازی، به تصحیح آقای پرفسور محمد ولی الحق انصاری را که ۱۴ هزار بیت دارد و می توان آن را نسخه ای کامل و جامع نامید به بنده هدیه داد. ایشان، کلیات حاضر را پس از تلاش و جستجوی فراوان و در کمال ناپاوری از بازار سیاه کتابهای نایب تهران خریداری کرده است. بنابراین، یادداشت های کلیات جواهری کنار نهاده شد و کار بر اساس کلیات انصاری از سر گرفته شد.

پر واضح است مقایسه فرهنگ گسترده عامه در ۲۴ هزار بیت از شعر سبک اصفهانی (هندی) به تعداد صفحاتی بیش از چارچوب قانونمند یک پایان نامه کارشناسی ارشد نیاز دارد. تمام موارد و مفاهیم مرتبط با فرهنگ مردم، در دو دیوان مورد بررسی و تحلیل دقیق قرار گرفته است؛ اما صد افسوس که به علت محدودیت شدید در حجم رساله، ناگزیر به ذکر گزیده ای از اهم موضوعات و بیان شمه ای از مفاهیم و مطالب مربوط شده ایم. کلیه مطالبی که در پایان نامه ذکر نشده است، در یادداشت های مجزا موجود می باشد. تحلیل و مقایسه بخشهای حذف شده از رساله حاضر، همگی به صورت تایپ شده و در قالب پایان نامه موجود است.

برای سهولت کار، کاهش حجم مطالب و پرهیز از تکرار ناپجا، در ذیل تمام ابیات عرفی و کلیم به جای ذکر عنوان کامل، از علائم اختصاری (ع و ک) استفاده شده است. ارجاع ابیات، به عرفی شیرازی چنین است: (ع: ...)؛ ارجاع ابیات، به کلیم کاشانی اینگونه است: (ک: ...)

در نقل قول از کتابها و مقالات در داخل متن پایان نامه، ارجاع بر اساس روش تصویب شده دانشگاه است؛ یعنی بدین صورت: (نام خوانوادگی نویسنده، سال چاپ: جلد/ صفحه). درباره فرهنگها از روش قدیم، معمول و مورد پذیرش همگان استفاده شده؛ به عنوان مثال ارجاع به لغتنامه دهخدا به نام خانوادگی است؛ اما ارجاع به فرهنگ اشعار صائب به نام کتاب است. ارجاع فرهنگها اینگونه است: منتهی الارب، آندراج، غیاث اللغات، برهان قاطع، فرهنگ جهانگیری، بهار عجم، مصطلحات الشعراء، دهخدا، فرهنگ فارسی معین، فرهنگ اشعار صائب، فرهنگ لغات عامیانه، فرهنگ اصطلاحات نجومی و ...

بازتاب باورها و آداب و رسوم عامیانه در شعر هر دو شاعر به دقت بررسی، تحلیل و مقایسه شده است. در هر بخش ابتدا موارد مشترکی از فرهنگ عوام که هر دو شاعر بدانها پرداخته اند، بیان شده؛ سپس مواردی که تنها عرفی ذکر کرده و پس از آن مطالبی که فقط کلیم مطرح نموده مورد بررسی قرار گرفته است. شایان ذکر است در بعضی جاها، هر دو شاعر برخی آداب و رسوم، بعضی مضامین اجتماعی، برخی خرافه ها و دیگر مفاهیم موجود در فرهنگ عامه هندوستان را نیز در شعر خود نشان داده اند که البته این موارد انگشت شمار است. بر اساس مشترکات و تفاوت های بیان هر دو شاعر، در آغاز هر فصل تحلیلی از مطالب آن فصل ذکر شده است. به علاوه، در بخش توضیح و تفسیر ابیات، تحلیل و مقایسه هایی

متناسب با مطلب مورد بحث صورت گرفته است. در پایان پژوهش، یک جمع‌بندی کلی به همراه جدول و نموداری که گویای حاصل کار است آمده است.

امید که این پایان‌نامه بتواند راهگشای علاقمندان به موضوع حاضر و پژوهشگران بعدی باشد.

فصل اوّل

مقدمه

شرح و بیان مساله پژوهشی

شعر سبک هندی شعری است متفاوت با دوره های پیشین؛ شاعران سبک هندی برخلاف سرایندگان ادوار قبل، دامنه شعر را به کوچه و بازار کشاندند و با فرهنگ و زبان مردم عامی ارتباط قوی و مستحکم برقرار کردند؛ علاوه بر آن اغلب شاعران این دوره، خود از میان مردم و از طبقات پایین یا متوسط رو به پایین جامعه بودند. این امر موجب شد که فرهنگ و زبان عامه در شعر سبک هندی نسبت به ادوار گذشته، نمود بیشتری پیدا کند؛ در حقیقت یکی از ویژگیهای بارز و اساسی این سبک، حضور پرطنین فرهنگ عامه و زبان مردم در شعر است.

جایگاه فرهنگ عامه و واژه های عامیانه در ساختار و زبان اشعار، خیال پردازیهای عامیانه و به طور کلی زندگی مردم با تمام عناصر و جنبه های آن، در بررسی و مطالعه شعر سبک هندی بسیار حایز اهمیت است. شاعران عصر صفوی، بن مایه های شعری خویش را از اجتماع و از گوشه گوشه زندگی و فرهنگ مردم زمان خود گرفته اند. شاعران نکته بین و باریک نگر این دوره، با ظرافت بی سابقه ای از امور موجود در فرهنگ مردم و اوضاع زمانه، در خدمت شعر سود جسته اند. این امکان وجود دارد که مخاطب امروزی در دریافت بخشی از شعر سبک هندی دچار ابهام و مشکل شود؛ ممکن است این ابهام به علت ناآگاهی مخاطب از موضوعاتی باشد که شاعر از فرهنگ و زبان مردم گرفته و در شعرش نشان داده است؛ بنابراین بررسی فرهنگ عامه در اشعار شاعران سبک هندی می تواند در زمینه فهم بهتر شعر این سبک راهگشا باشد و بسیاری از ابهامات را رفع نماید.

مقایسه و تحلیل فرهنگ عامه بین اشعار دو شاعر بزرگ و برجسته سبک هندی (عرفی شیرازی و کلیم کاشانی) می‌تواند تفاوت دریافت دو شاعر از زندگی مردم، تفاوت نحوه زندگی دو شاعر بزرگ را در یک برهه زمانی، تفاوت در شیوه استفاده از جلوه‌های گوناگون فرهنگ عامه و یا شباهت کار دو شاعر را در این زمینه نشان دهد. از سویی می‌توان از طریق این تحقیق، بازتاب فرهنگ عامه در شعر این دوره را دریافت نمود. همچنین، از این راه می‌توان میزان تأثیر فرهنگ مردم هندوستان را نیز در زبان و اندیشه این شاعران دریافت.

پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق

درباره این موضوع تاکنون کار مستقلی انجام نگرفته است. این تحقیق اولین کار مستقل در این زمینه است. درباره سبک هندی و فرهنگ عامه بصورت جداگانه آثاری منتشر شده است.

کتاب "موج اجتماعی سبک هندی" اثر غلام فاروق فلاح حاوی مطالبی است که تا حدودی با موضوع این تحقیق سنخیت دارد. اندیشه‌های اجتماعی شاعران سبک هندی در این کتاب شرح داده شده و نمونه‌هایی از شاعران این سبک از جمله «کلیم کاشانی» ذکر شده است.

در کتاب "احوال و افکار و منتخبات عرفی شیرازی" اثر اسدالله شهریاری (شایان) ضمن معرفی و ذکر شرح احوال عرفی و آوردن نمونه‌هایی از اشعار وی ویژگی‌های شعری و معلومات عرفی بیان شده است. افکار اجتماعی این شاعر و مثل‌های موجود در شعر وی نیز عنوان شده است.

محمد تقی جواهری (شمس لنگرودی) در کتاب "گردباد شور جنون" شرح زندگی و نمونه‌هایی از اشعار کلیم کاشانی را آورده است. نویسنده این کتاب حکمت تجربی عامیانه کلیم و استفاده وی از فرهنگ کوچه را بررسی کرده است.

در این سه کتاب، مطالب مفید و قابل توجهی ذکر شده است؛ اما مواردی که با تحقیق پیش رو مشابه باشد اندک است و به چند صفحه در هر کدام از این کتابها محدود می‌شود؛ همچنین نگارندگان این کتابها بدون مقایسه به مطرح ساختن مطالب خویش پرداخته‌اند و کارشان تنها بازتاب مفاهیم مورد نظر بوده است؛ در حالی که این تحقیق در نظر دارد موارد فرهنگ عامه را به طور جامع و کامل در دیوان دو شاعر "عرفی شیرازی و کلیم کاشانی" با دیدی ناقدانه مورد بررسی و تحلیل و مقایسه قرار دهد. در حقیقت تفاوت این پژوهش با دیگر نوشته‌ها شیوه مقایسه‌ای و تحلیل نقادانه آن است.

جز این کتابها، پایان‌نامه‌ای در مقطع دکتری با عنوان "بازتاب مضامین اجتماعی و فرهنگ مردم در دیوان صائب تبریزی و تأثیر آن در تصویرسازیهای شاعر" توسط آقای فریدون طهماسبی نوشته شده است

(شهریور ۱۳۸۵، دانشگاه اصفهان). این رساله مواردی مشابه با پژوهش حاضر دارد و نمونه‌هایی فرهنگ عامه را در دیوان صائب بررسی کرده است با این تفاوت که در رساله آقای طهماسبی شعر صائب بدون مقایسه با اشعار دیگران بررسی شده است؛ اما این تحقیق بر آن است که مبنای کار خود را بر پایه مقایسه، نقد و تحلیل استوار نماید و فرهنگ عامه را در دیوان عرفی و کلیم، کاملاً مقایسه کند.

اهمیت و ارزش تحقیق

ارزش و اهمیت این تحقیق، بسیار قابل توجه است؛ زیرا شعر دوره صفوی شعری است متفاوت با دوران قبل، در این زمان بر عکس دوره‌های پیشین، موج فرهنگ و زبان مردم به سمت شعر روانه می‌شود و شعر این دوره پر است از مفاهیم عامیانه و اجتماعی. بروز زبان مردم و فرهنگ عامیانه در شعر این زمان (از جمله شعر عرفی و کلیم) همراه با تصویر سازیهای خاص شاعرانه و دلنشین و ظرافتهای بدیع است و شعری متمایز از دوران پیشین عرضه می‌کند.

از طریق این تحقیق، می‌توان بسیاری از ابهامات را در زمینه تصویرسازیهای «عرفی» و «کلیم» روشن نمود.

می‌توان به بسیاری از آداب و رسوم رایج در زمان شاعران مذکور پی برد و شیوه زندگی مردم آن زمان را دریافت. به کمک تحقیق حاضر می‌توان به نحوه بازتاب زندگی و کلام مردم در شعر «عرفی» و «کلیم» پی برد و مهمتر از آن شباهت و یا تفاوت این بازتاب را فهمید و بن‌مایه‌های اجتماعی و فرهنگی شعر «عرفی» و «کلیم» را دریافت.

روش تحقیق

پژوهش حاضر، از نوع مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی است. در این تحقیق، از ادبیات انتقادی استفاده شده و شیوه کار، بررسی و تحلیل مقایسه‌ای اشعار عرفی و کلیم است. کار با مطالعه کتاب‌های گوناگون مرتبط با فرهنگ عامه، سبک اصفهانی (هندی)، عصر صفوی و دیگر مفاهیم مربوط به این پژوهش آغاز شد. سپس، مطالعه دیوان عرفی و کلیم و یادداشت‌برداری آغاز گردید. هر کدام از دو دیوان، چندین مرتبه از آغاز تا پایان، با دقت مطالعه شد. پس از اتمام یادداشت‌برداری، برای توضیح و تفسیر مستند تعداد زیادی از یادداشت‌ها به فرهنگ‌ها و کتاب‌های معتبر مرتبط با موضوع مراجعه شد. سپس، طبقه‌بندی و عنوان‌گذاری یادداشت‌ها صورت گرفت. پس از آن، کار بررسی و تحلیل مقایسه‌ای اشعار انجام پذیرفت. در پایان، نتیجه‌گیری حاصل آمد؛ جهت

علمی تر و عینی تر شدن نتیجه، از جدول و نمودار برای نشان دادن بسامد فرهنگ عامه در شعر عرفی و کلیم، به طور مستقل و همچنین بسامد موارد مشترک استفاده شد.

شاهان صفوی، زبان و ادب فارسی و سبک اصفهانی (هندی)

دولت صفویه، اولین حکومت مستقل شیعه در ایران بود که یکی از میانی بزرگ و از زیربناهای اصلی حکومتی‌اش، ترویج و اشاعهٔ مذهب شیعه بود. هستهٔ اولیهٔ این حکومت در خانقاه شکل گرفت و بنیانگذار این طریقت، شیخ صفی‌الدین اسحاق اردبیلی بود. تا زمان مرگ شیخ حیدر - پدر شاه اسماعیل - رهبران طریقت صفوی، در خانقاه شیخ صفی‌الدین به فعالیت می‌پرداختند. «رهبران این خانقاه به خوبی توانستند از پیچ و خم‌های تصوف به دنیای پرماجرایی سیاست پلی بزنند و بر اساس نظریهٔ سیاسی خاصی که در دایرهٔ تصوف بین مرشد کل و مریدان به وجود آمد و سیستمی که باید از آن با عنوان خلیفه‌گری یاد کرد، به قدرت برسند.» (جعفریان، ۱۳۷۹/۱۲۰)

از زمان شاه اسماعیل، شاه به طور رسمی جانشین شیخ گردید و حکومت وجههٔ درباری گرفت. «عصر شیخ صفی و پس از او عصری است که در اندیشهٔ سیاسی صوفیان ... امکان شاه شدن شیخ وجود دارد. آرمان شیخ - شاه یا شاه - شیخ، آرمانی بود که در خلأ وجود خلافت اسلامی - ناشی از سقوط بغداد - می‌توانست پایهٔ اصلی داعیهٔ مشایخ صوفیه قرار گیرد، به ویژه نزد آن دسته از مشایخ که خود و پیروانشان به تشیع ... باور داشتند.» (رحمانیان، ۱۳۸۳: ۳۸۸)

تأثیر گرایشهای شیعی صوفیان در کم‌لطفی به مداحان درباری و شاعران روزگار خود غیر قابل انکار است؛ تاریخ گواه است که «توجه بیش از حد به علما از طرف همهٔ پادشاهان صفوی، مجالی برای شعر مدیحه‌سرایی فراهم نمی‌کرد.» (زرین کوب، ۱۳۶۱: ۲۵۴) اما به طور قطع، گرایش مذهبی عامل اصلی بی‌توجهی ایشان نبود؛ چراکه: ۱- ممدوحان هندی شاعران این عصر هم شیعه بودند. ۲- بعضی از شاعرانی که رهسپار هند گردیدند، خود شیعه مذهب بودند. کسانی مانند عرفی یا کلیم هم که در مورد مذهبشان نص صریحی دال بر شیعه یا سنی بودن وجود ندارد، اشعار بسیاری در ذکر مناقب اهل بیت و ائمهٔ اطهار (ع) سروده‌اند.

گروهی براین نظرند که زبان، عامل این بی‌اعتنایی بوده است. ایشان می‌گویند سلاطین صفوی از درک نکات دقیق و باریک زبان فارسی و معناهای نهانی واژه‌های کنایی و استعاری عاجز بودند، پس رغبتی به شعر و شاعری نشان نمی‌دادند.^۱ در پاسخ این گروه باید گفت پس چگونه بود که ترکان غزنوی، سلجوقی، مغول و ... شعر فارسی و مدایح درباری را به خوبی پذیرفتند در حالی که آنان نیز از درک دقیق زبان فارسی عاجز بودند؟

^۱ رجوع شود به تاریخ ادبیات در ایران، ذیح‌الله صفا، جلد پنجم، بخش یکم، ص ۴۹۵. نیز نقد ادبی، عبدالحسین زرین کوب، ج ۱، ص ۲۵۴.

یان ریپکا (مصص ۴۶۶-۴۶۸) تمرکزطلبی سلاطین صفوی را علت اصلی این بی‌علاقگی‌شان به شعر و شاعری دانسته است.

شمس لنگرودی، معتقد است: «علت عمده بی‌توجهی سلاطین صفوی به شعر و شاعری، توجه عمده آنها به تثبیت و تحکیم مبانی ایدئولوژیکیشان برای استقرار حکومتی متمرکز و نیرومند بر قلمروی وسیع و یکپارچه بوده؛ و در این راه هر چیزی که همسو با این خواسته‌هایشان بود مورد توجه‌شان واقع می‌شده ... چنانکه هم‌اینانی که ظاهراً با شعر و شاعری مخالف بودند، شانی تکلو را برای یتیمی در منقبت حضرت علی به زر کشیدند. فرقاشان نیز با حاکمان شیعه هند در همین بود؛ تفکر و ایدئولوژی آنها برایشان امری خصوصی بود و دخالتی در نظام حکومتی نداشت و لی حکومت صفویه تجلی مبارزه عقیدتی تقریباً هزارساله بود که امروز وقت به فعل درآوردن ادعاهایشان بود.» (شمس لنگرودی، ۱۳۷۲: ۲۱ و ۲۲)

نگارنده، پس از مطالعات تاریخی مربوط به بحث مورد نظر، باید عرض کنم به‌طور کامل با نظر آقای شمس لنگرودی موافقم. حضور هنرمندان گوناگون در عصر صفوی، بالیدن گونه‌های علم و هنر و پیشرفت شگفت‌آور آن در این روزگار، نشان از هنردوستی و تمدن‌فکری شاهان صفوی دارد. آنچه در این زمان بسیار تحت فشار و کنترل حکومتیان قرار می‌گیرد، درحقیقت افکار و خواسته‌های مخالف آرمان دولت صفوی است. برای صفویان فرق نداشت مخالف چه کسی باشد؛ آنان مخالفان را به‌شدت سرکوب می‌کردند. همانطور که خطاط بزرگ این دوره - میرعماد - به جرم سنی بودن کشته شد؛ حکیم ابوطالب تبریزی نیز به همین جرم نابود گشت. غزالی مشهدی به‌الحاد متهم شد و ناگزیر به هندوستان گریخت. اموال ملا میرعبدالطیف قزوینی هم به اتهام الحاد و به فرمان شاه طهماسب توقیف شد، او هم به هند گریخت. «اوجی نظنری به جرم آگاهی از علم اعداد کشته شد ... ملا روحی همدانی به اتهام سرودن شعری زبانش بریده شد.» (فلسفی، ۱۳۵۳: ۴۵/۲ و ۴۶) شیخ بهایی بزرگ، به سبب گرایشهای عرفانی مورد لعن و نکوهش قرار گرفت و ... موارد این‌چنینی در تاریخ روزگار صفویان کم نیست. در آن ایام، داشتن مثنوی مولوی گناهی بزرگ محسوب می‌شد و چه بسیار بزرگانگی که تنها به علت علاقه به مثنوی گرانسنگ مولانا مجرم به حساب می‌آمدند. (رک. ریپکا: ۱۳۵۴: ۴۶۶) در حقیقت، صفویان، هنردوست و هنرپرور بودند؛ منتهی برعکس دوره غزنوی و سلجوقی که منشیان، مترسلان و دبیران، کارگزاران دولتی بودند، در این زمان، رجال درباری فقها بودند؛ بالطبع اندیشه و خواسته مردان دربار وقت، در عملکرد حکومت مؤثر بوده است.

مبانی حکومتی گورکانیان هند بر آسان‌گیری و برعکس، مبانی حکومتی صفویان بر سختگیری استوار بود. «شاه طهماسب و شاه اسماعیل مکرر در حضور سفیران ترک یا مغول مخالفان مذهب شیعه را سیاست و عقوبت

می کردند تا در آن سفیران تأثیر بگذارند.» (زرین کوب، ۱۳۵۶: ۱۲۸) در همان زمان که صفویان، مخالفان فکری و عقیدتی خویش را قلع و قمع می کردند اکبرشاه از پیروان همه ادیان خواسته بود در یک جا و در یک زمان عبادت خویش را به جا آورند. او در نامه‌ای شاه عباس صفوی را از سختگیری نسبت به غیر شیعیان و کشتار آنان برحذر داشته بود. (رک. حمیدیان، ۱۳۴۷: ۹۷۳)

صفویان، شعری را که مخالف با شعار حکومتیشان بود بر نمی‌تابیدند؛ در عوض اشعاری را که به استحکام حاکمیتشان بر ایران کمک می‌کرد، با تمجید و قدردانی ارج می‌نهادند. این شیوه عمل و برخورد شاهان و بزرگان صفوی، شعر فارسی را به سمتی جدید سوق داد و موجب بروز تغییراتی در این مسیر گردید.